

* * *

זיוה שמיר

אלתרמן – במבט חדש ובמבט מחודש מיהי הצעירה בעלת העיניים הגדולות והאפלות? על הפזמון "אני מצפת"

פזמונו של נתן אלתרמן "אני מצפת" (1945) הוא דיאלוג דרמטי בין צעירה הבטוחה בכוחה וביכולתה להשיג את מטרותיה לבין קבוצת חברות המנסות לערער את ביטחונה. הללו מציבות בפניה כמה וכמה שאלות קשות, המטילות ספק בצידוק לאופטימיות חסרת הגבולות שלה. לאורך השיר משולבים שלושה מונולוגים של הצעירה, שבהם היא מעלה את ההנמקה לאמונה בעתיד הטוב הצפוי לה:

אֹתִי הַחֲבֵרוֹת כִּלְן בְּלִי הָרֶךְ שׁוֹאֲלוֹת: מִדּוּעַ זֶה עֵינֶיךָ פֶּה גְּדוֹלוֹת וְאֶפְלוֹת?	בְּיוֹם אָבִיב אֶחָד אוֹתוֹ פָּגַשְׁתִּי רֵאשׁוֹנָה. מֵאֵז לִי אֵין, מֵאֵז לִי אֵין מְנוּחַ וְשָׁנָה.	הִגִּיעַ יוֹם, לְמֶרְחָקִים בְּחִיר לְבִי הָלַךְ. וְחֲבֵרוֹתִי אוֹמְרוֹת לִי: דִּי! הוּא לֹא יִזְכֵּר אוֹתְךָ!
וְמָה אַתְּ חֲנִנִית כָּל-כֶּךָ? מָה אַתְּ בִּישָׁנִית כָּל-כֶּךָ? וְלָמָּה זֶה נִימַת קוֹלְךָ נוֹגֶה וְנִגְוִנִית כָּל-כֶּךָ?	אוֹמְרוֹת לִי חֲבֵרוֹתִי: לֹא טוֹב! אֵיךְ זֶה אֶפְשָׁר כֶּךָ לְאַהֵב? הֲלֹא נוֹרָא זֶה וְאֵים! לֹא כִכָּה אוֹהֲבִים כְּיוֹם!	הוּא יַעֲזֹב, הוּא לֹא יִזְכֵּר, וְאֵל אַחֲרֶת הוּא יִחְזֹר, אַחֲרֶת הוּא יֵאָהֵב אֲהוֹב, כִּי נַעֲרוֹת יִשְׁנֶנָּה לְרֹב.
וְלָמָּה פֶּה שׁוֹנָה הִנֵּךְ מִכָּל הַבְּחִירוֹת? וְלָמָּה זֶה חוֹלְמוֹת כָּל-כֶּךָ עֵינֶיךָ הַשְׁחֵרוֹת?	הָאֲהָבָה בְּזִמְנָה הַזֶּה פְּשׁוּטָה הִרְבָּה יוֹתֵר. וְלֹא אֶכְפֵּת הָלֹא, סוּף-סוּף – אִם זֶה אוֹ אִם אַחֵר!	אֲבָל אֲנִי לִפְלִי, לִפְלִי עוֹנָה בְּצִחּוֹק גְּדוֹל: אִם גַּם בְּנוֹת יִשְׁנֶנָּה לְרֹב – אֹתִי אֵין לַעֲזֹב!
לִזֶּה יִשְׁנָה לִי רַק תְּשׁוּבָה אַחַת: אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת! הָרוּחַ, הַהָרִים וְהַלִּילוֹת נִתְּנוּ בִּי זֹוג עֵינַיִם אֶפְלוֹת. שָׁמַיִם שֶׁל גָּלִיל וּמִי-מֶרֶם הַשְׁכִּינוּ בְּעֵינַי אֶת הַחֲלוֹם. אֶצְלָנוּ גִּזַּע שְׁכָנָה, אֶצְלָנוּ טֹבַע שְׁכָנָה, אֶצְלָנוּ מִיִּן סְבִיבָה כְּזֹאת... כֵּן, כִּכָּה זֶה אֶצְלִי בִּפְרֹט – אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת! זֶה בִּי נִדְבֵק, זֶה בִּי נִקְלַט – אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת!	לִזֶּה יִשְׁנָה לִי רַק תְּשׁוּבָה אַחַת: אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת! רוּחוֹת הַסַּעַר וְכוֹכְבֵי הַסּוּד לְמַדּוּ אוֹתִי כִּי זֶה אֶכְפֵּת מְאֹד, כִּי יֵשׁ הַבְּדֵל, אוֹלִי טֶפְשִׁי וְדֵק, בֵּין אֲהַבַת עוֹלָם וּבֵין מִשְׁחָק. אֶצְלָנוּ גִּזַּע שְׁכָנָה, אֶצְלָנוּ טֹבַע שְׁכָנָה, אֶצְלָנוּ מִיִּן סְבִיבָה כְּזֹאת... כֵּן, כִּכָּה זֶה אֶצְלִי בִּפְרֹט – אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת! זֶה בִּי נִדְבֵק, זֶה בִּי נִחְרַת – אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת!	וְיֵשׁ לִזֶּה סְבִיבָה אוֹלִי אַחַת: אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת! אֶפְשָׁר לָנוּס אֶל יָם וְאֶל מִדְבָּר, אֲבָל אוֹתִי לִשְׁפֹחַ אֵי אֶפְשָׁר! אוֹלִי גַם שָׁם יָפוֹת כְּמוֹנִי יֵשׁ, אֲבָל אוֹתִי נוֹשָׁאִים בְּלֹב כָּאֵשׁ! אֶצְלָנוּ גִּזַּע שְׁכָנָה, אֶצְלָנוּ טֹבַע שְׁכָנָה, אֶצְלָנוּ מִיִּן סְבִיבָה כְּזֹאת... כֵּן, כִּכָּה זֶה אֶצְלִי בִּפְרֹט – אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת! אִם בִּי נִתְפַסֶּת, אֵין מִפְּלֹט! אֲנִי מִצְפֶּת! אֲנִי מִצְפֶּת!

נתן אלתרמן הרבה כידוע לשפץ בשיריו דמויות, מוטיבים ומובאות מתוך ספרות הילדים הגרמנית, ובמיוחד מאגדות האחים גרים.¹

לאמתו של דבר גם השאלה שבפתח הפזמון "אני מצפת" ("מדוע זה עיניך פה גדולות") נשמעת כמו השאלה ששואלת כיפה אדומה (Rotkäppchen) את הזאב שבלע את סבתה, לבש את בגדיה ונשכב במיטתה: "Ei, Großmutter, was hast du für große Augen" ("מדוע, סבתא, יש לך עיניים גדולות כל-כך"), והזאב, המתחזה לסבתא והמחופש בבגדיה, עונה לשואלת בערמה: "Dass ich dich besser sehen kann" (כדי שאוכל להיטיב לראותך). השאלה הראשונה ששואלות החברות את הדוברת נשמעת כמו רמז המנבא רעות.

גם השאלה בדבר "העיניים האפלות" נשמעת בשמיעה ראשונה מפחידה ומאיימת. אין מדובר כאן בעיניים שחורות, כמו בפזמון הרוסי הפופולרי שכותרתו (בתעתיק) "Ochi chjornye".

מדובר במבט אפל ומעורר פחדים וסימני שאלה. לעומת זאת, השאלות הבאות ששואלות החברות בדבר חניניותה של הצעירה, ביישנותה, נימת קולה הנוגה והניגונית, עיניה החולמניות, השוני הבולט בינה לבין כל הבחורות – כל אלה משוות לצעירה, גיבורת השיר, אופי עדין, חידתי ומושך.

ואולם שלושת המונולוגים שמשמיעה הצעירה, שבהם היא מפרטת את שבחיה ופורשת את ענפי אילן-היוחסין שלה, כלל וכלל אינם נשמעים כדבריה של צעירה ביישנית וחולמנית. להפך, לפנינו לכאורה צעירה יחסנית, אקסטיבית ומלאה בהכרת ערך עצמה. חרף תיאורה כביישנית, היא מתארת את דמותה ואת אישיותה בנימה של "אין כמוני". דבריה מזכירים את דברי הצעירה בפזמון המוקדם "מה לעשות?" – שבהם שילב אלתרמן קווים מדמותה של עבריה שושני, אהובתו הראשונה: "מה לעשות מה לעשות / שאני יפה כזאת, / שאני אילת חן / ושניה כמוני אין? // יש לי גוף קליל קליל / פי נולדתי בגליל. / יש לי רגל חמודה / פי גדלתי ביהודה".²

באתר "זמרת" נכתב שהעדות לכך ששיר זה נכתב לעבריה שושני מצויה במילות השיר: עבריה שושני אכן נולדה במושבה בית גן שבגליל התחתון ("פי נולדתי בגליל"), ובנעוריה עברה לירושלים ("פי גדלתי ביהודה"). דומה שגם השיר המוקדם שנגנו "אתך – בלעדיך", שהולחן והיה לפזמון פופולרי, נכתב על עבריה, שנודעה ביופיה, בלמדנותה ובשאיפתה להיות משוררת נודעת.

גיבורת הפזמון האלתרמני "אני מצפת" גם היא צעירה יחסנית ובטוחה בעצמה, כמו הצעירה הרברבנית מהפזמון "מה לעשות?". וייתכן שגם בדמותה יצק המשורר מתכונותיה החיצוניות והרוחניות של עבריה יפת-התואר והמחוזרת, שאמנם לא נולדה בצפת, אך אמה הייתה מראש-פינה (שתושביה הראשונים היו אנשי צפת) ואביה היה מחלוצי המתיישבים בגליל. אמנם הפזמון "אני מצפת" נכתב עשור לאחר שכבר דעכה מערכת היחסים בין נתן אלתרמן לעבריה שושני וכל אחד מהם בחר באחרת,³ אך אפילו רחל מרכוס, רעיית המשורר, טענה לא פעם שהיא מזהה את השירים שנכתבו על עבריה בכוכבים בחוץ. דומה שנתן אלתרמן לא שכח במהרה את אהובתו הראשונה.

הצעירה הצפתית בשיר "אני מצפת" עונה שלוש פעמים לחברותיה, הנוזפות בה על אהבתה האובססיבית לגבר האהוב עליה ומפקפקות ביכולתה להחזירו אליה לאחר שכבר עזבה ויצא אל המרחקים. במהלך הוויכוח הצעירה הצפתית מעידה על עצמה שלוש פעמים: "אצלנו גזע שפזה, / אצלנו טבע שפזה, / אצלנו מין סביבה כזאת..." ונשאלת השאלה: מדוע בוחרת הצעירה להשתמש שלוש פעמים במונחים הלקוחים כביכול מן הלקסיקון הדרויניסטי ("גזע", "טבע", "סביבה"), בעת שהיא קושרת כתרים לראשה ומסבירה לכל החברות עד כמה היא ייחודית ומיוחדת. לכאורה הצעירה מצפת מסבירה לחברותיה את משמעות "הברירה הטבעית" מבית-מדרשו של דרווין: כאשר האורגניזם מתפתח בסביבה המתאימה לתכונות התורשתיות שלו, הולכים ומשתפרים הסיכויים להישרדות הגזע.

ואולם ייתכן כאן הסבר אחר לגמרי למילים "אצלנו גזע שפזה, / אצלנו טבע שפזה, / אצלנו מין סביבה כזאת..." – הסבר הקשור בשמה של צפת ובהיסטוריה שלה. האטימולוגיה של השם "צפת" קושרת אותה למצפה שממנו צופים על הסביבה. גובהה של העיר הוציא לה מוניטין כעיר הצופייה למרחוק, וכך היא מתוארת בירושלמי (ראה"ש ב'). לעומת זאת, יש המפרשים את שמה מלשון

"צִפְת", שהוא הכיסוי או הציפוי של הבית או של ארון הקודש (וראו: "וְהַצִּפְתָּ אֶשֶׁר-עַל-רֹאשׁוֹ אֲמוֹת חֲמֹשׁ" [דבה"ב ג', ט"ו], וביאליק בשירו "המתמיד" כתב: "וּבְנִיגָה שִׁיפֶקָה הַשָּׁמַשׁ הַבָּהָה / עַל צִפְת הָאָרוֹן וּכְרוּכָיו מְלֻמְעָלָה." יש אמנם גם פרשנויות אחרות לשם "צפת", אך השתיים שהובאו כאן – מִצְפָּה וְצִפְת – קושרות את שמה של העיר למקום רם ומוגבה ומעניקות לה עליונות על סביבותיה.

וכך גם הנערה: היא מפירה בעליונותה, ובטוחה במעמדה האריסטוקרטי, המורם מעם, אך ורק משום שהיא מצפת. תחושת העליונות שלה מוליכה אותנו אל אוצר המילים החסידי המשתמש במליצות כדוגמת "מגזע קדושים", או "מגזע תרשישים". המילה "גזע" במקרה זה אינו תרגום של race, אלא נקשר לאילן היוחסין של האדם – לאילן שיש בו שורשים, גזע וענפים.⁴

צפת הן נודעה במאה השש-עשרה כמרכז הקבלה, ובה ישבו מקובלים חשובים כדוגמת האר"י הקדוש, ר' יוסף קארו, ר' חיים ויטאל ור' שלמה אלקבץ. עליית החסידים (1777) ועליית תלמידי הגר"א (1808) נסכו בה כוחות מחודשים, אחרי תקופת-מה של ירידה ושקיעה שעברה עליה. היותה של צפת אחת מארבע ערי-הקודש בארץ (ביחד עם ירושלים, חברון וטבריה) העניק לה מעמד של מרכז תורני, וקדושתה ניתנה לה גם משום שבסביבתה נמצאים קברי התנאים והאמוראים, בהם קברו של ר' שמעון בר יוחאי (רשב"י) בהר מירון.

בזכות הקשר של גיבורת השיר לצפת – עיר הקבלה ותורת הסוד – ניתנים לה בשירו של אלתרמן תיאורים ואפיתטים הקשורים בחלומות, בסוד ובמסתורין, כגון: "וְלִמָּה זֶה חוֹלְמוֹת כָּל-כֶּף עֵינֶיךָ," "הַשְּׂקִינִי בְּעֵינֵי אֵת הַחֲלוֹם," "רוּחוֹת הַסֵּעַר וְכוֹכְבֵי הַסּוּד לְמָדוּ אוֹתִי." גם התואר בעל האיכות המצלולית-האליטרטיבית שמעניקות החברות לנימת קולה של חברתן ("נִימַת קוֹלָךְ נוֹגָה וְנִגּוּנִית") לקוח מן המילון החסידי (את התואר "ניגוני" אפשר למצוא לא אחת בשירי אורי-צבי גרינברג, כגון בצירוף "אָבִי הַנִּגּוּנִי" ב"דרך רחובות הנהר").

ומי היא הצעירה הצפתית שעליה נסב השיר? ייתכן שאלתרמן ראה מול עיניו צעירה קונקרטי, כמו אהובתו עברייה שושני, שדרכיהם נפרדו אמנם, אך נוכחותה הורגשה גם להבא בשירתו, אות לכך שהסיפור שנטווה ביניהם ונקטע לא תם.

ייתכן שהוא דיבר באופן כללי על נערות בנות הגזע הגלילי, שהצטיינו בכוח הגוף ובכוח הרצון, ולא היה בהן מן הקלילות של הנערות ה"בלייניות" שפגש המשורר בבתי-הקפה של תל-אביב.

ואולם ייתכן שאין הצעירה אלא סמל לרצף הקיום היהודי בגליל העליון, המלמד על רצף הקיום היהודי בארץ ישראל. הלוקל-פטריטיזם של הצעירה מצפת עשוי להיתרגם לפטריטיזם ברמה הלאומית – כנגעושים לארץ ישראל ולנופיה. ייתכן שבתיאור הצעירה המאוהבת, הבטוחה שאוהבה יחזור אליה, ביטא אלתרמן את כמיהתו של היהודי הנודד (המתואר כאן כגבר שעזב את אהובתו ונדד למקום אחר) לארץ ישראל ואת אי-יכולתו למחוק את הכמיהה הזאת מעל לוח-לבו גם כשהוא מנותק ממנה ונמצא במרחקים – במחוזות נידחים ונעלמים.

הערות:

1. ראו בפרק השמיני בספרי **עוד חוזר הניגון: שירת אלתרמן בראי המודרניזם**, תל-אביב 1989, עמ' 256-287. פרק זה עוסק בהדים מספרות הילדים ומספרות הפולקלור בשירת אלתרמן. הספר עומד בחינם לרשות הקוראים באתר www.zivashamir.com בקטגוריה "ספרים להורדה".
2. השיר "מה לעשות" נדפס לראשונה בכתב-העת **טורים**, ביום י"ג אדר תרצ"ד, 28.2.1934 (לפי אתר "זמרשת").
3. השיר נכתב לתוכנית השלישית של "לי-לה-לו" ("צחוק ללא תנאי!" – בכורה: 29.5.1945). הלחן: משה וילנסקי.
4. תודתי נתונה לפרופ' אבידב ליפסקר שהפנה אותי אל הכיוון החסידי.